

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Наталія Кірілкова

**Матеріали
до фразеологічного словника
південноволинських говірок**

Острог – Рівне
2011

УДК 81'373.7(477.82)

ББК 81

К 43

*Рекомендовано до друку
вченою радою Національного університету
«Острозька академія»
(протокол № 8 від 31 березня 2011 р.)
вченою радою Рівненського
державного гуманітарного університету
(протокол № 6 від 25 лютого 2011 р.)*

Рецензенти:

Г. Л. Аркушин, доктор філологічних наук, професор
Волинського національного університету ім. Лесі Українки;

І. С. Гнатюк, кандидат філологічних наук, старший
співробітник, завідувач відділу лексикографії Інституту
української мови НАН України.

К 43

Кірілкова Н. В.

Матеріали до фразеологічного словника південноволинських говірок. – Острог – Рівне : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2011. – 128 с.

ISBN 978-966-2254-35-8

© Кірілкова Н. В., 2011
© Видавництво Національного університету
“Острозька академія”, 2011

ПЕРЕДМОВА

Укладання діалектних фразеологічних словників залишається актуальним завданням. Зокрема у вітчизняному мовознавстві відчувається брак досліджень фразеології південноволинських говірок української мови. Пропонована праця – це матеріали до словника диференційного типу, яка містить фразеологію, що не увійшла до основного фразеологічного складу української мови з ряду причин: 1) не потрапила до літературних творів; 2) не українська; 3) містить вульгарні, лайливі компоненти. Для зіставлення нами був обраний “Словник фразеологізмів української мови”. Укладачі – В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко (К.: Наук. думка, 2008р., далі – СФУМ). У словникових статтях зіставлені форма і семантика протиставлених загальновідомих ФО, а також здійснено порівняння з метою реального уявлення про функціонування ФО та її варіантів на досліджуваній території.

До реєстру пропонованого Словника увійшли одиниці, які 1) не засвідчені лексико- і фразеологічними працями літературної мови: *піти за свояками* (Дубно); *піти норчака* (Вілія Остр.); *як з кобилою в болоті* (поговорив) (Вільгір Гош.); *як у діда в торбі* (Косиківці Новоуш. Хм.); 2) відрізняються від фіксованих у нормативних працях ФО семантикою чи формальними ознаками, зокрема а) компонентним складом: *вуж голову не встромить* (пор. СФУМ *вуж не пролізе*); *дивитися звіром* (пор. СФУМ *дивитися вовком*); *обіцяти гори-долини* (пор. СФУМ *обіцяти золоті гори*); б) формою компонентів усталених висловів: *язик чешеться* (пор. СФУМ *чесати язика*); *побити горшки* (пор. СФУМ *розбити (побити) глек (глека, горщик, горищика, макітру)*); в) семантикою: *простягати руки* – ‘бити’, (пор. СФУМ 1. ‘намагатися заволодіти чим-небудь’ 2. ‘жебракувати, просити милостиню’); *горіти в руках* – ‘псувати, ламати’ (пор. СФУМ ‘виконується, здійснюється і т. ін. успішно, швидко’).

Додаткові конотації ФО створені також шляхом фонетичних варіацій, які, на нашу думку, повинні бути фіксовані діалектними словниками. Прийнято вважати росіянізми негативним впливом російської мови. У досліджуваних говірках у складі ФО також спостерігаємо компоненти, які вимовляються по-російськи: *картина Репіна «Пріплили», багатенький Буратіно, Бобік здох* тощо. Звинуватити мешканців сіл південної Рівненщини у незнанні української мови – нонсенс. У районних центрах українська мова, безумовно, пріоритетна, російська – знана. Пародіюється не тільки офіційна вимова, а й просторічна російська вимова: *пальці всяром* (Вілія Остр.), *доїсти до нету* (Вілія Остр.). На користь нашої думки виступає і той факт, що трапляються усталені сполуки, в яких підтримується польська вимова: *поруч із і ні туди і ні сюди є ні тенди ні сенди* (Острог), де мовцями зумисне збережена сполука [ен] на місці польського носового [е]. Загальновідомий фразеологізм *як церковна миша* із значенням 'дуже бідний' на досліджуваній території засвідчуємо у варіантах *як сусідська миша* (Почіпки Остр.) і *як костельна миша* (Радивилів). Тут розвинено уявлення про те, що у сусідів гірше, ніж у себе. Отже, *костельна* вимовляється по-польськи з м'яким [т']. У такий же спосіб вимовляється *холера ясна* (Бугрин Гощ.) тощо. В усталеному вислові *до вибору і до кольору* (Повча Дуб.) польське наголошування компонентів, що підтримується римою. У деяких випадках цій самій меті слугує проривний [г]. Також у південноволинських говірках простежується певне зіставлення своєї вимови з особливостями вимови поліщуків, наприклад, у ФО *артист погорелого театру*. У цьому разі російська і поліська вимови збігаються (пор. *лезло по драбині, а впадо з лесніци; по мне вовк траву єв* (Купеля Рокитн.). Зібраний матеріал дає приклади трансформації єврейських ФО: *мишигін гольц* (Залісся Полон. Хм.), *як Мишигін* (Косиківці Новоуш. Хм.), *тьотушка мишигана* (Олексин Рівн.). У деяких ФО зберігається старослов'янська вимова: *на веки вечні амінь; святая тройца* (Вілія Остр.). Отже, російська вимова окремих компонентів ФО, як і польська, старослов'янська, єврейська, є джерелом додаткової конотації і має характер пародіювання вимови ко-

гось недотепного або несимпатичного, зарозумілого. На нашу думку, це не нехтування своєю мовою, а виявлення обізнаності на побутовому рівні з мовленням меншин, які проживають поруч із українцями. У родині укладача дід і баба, українці, не зовсім пристойні усталені вислови вимовляли саме по-польськи, чим дещо пом'якшували їх зміст (напр. *маленьке гавенце* (з анекдоту, який вже давно забули), бо у контексті з'являлося додаткове конотативне значення – 'як сказали б поляки з цього приводу'. Отже, з вищеназваних міркувань у Словнику фіксуються конотативні фонетичні варіанти. Говіркові фонетичні варіанти засвідчуємо в ілюстративному матеріалі. У цілому вони зводяться до 1) непослідовного чергування [o] з [i] у новозакритих складах; 2) вимови займенника *що* як [шо], (у похідних утвореннях також) паралельно із [шчо]; 3) зміни твердим відповідникам м'якого [r']]; 4) у деяких говірках частотний приставний [г] (Вілія Остр.), [и] вимовляється як [i] високо-серднього піднесення (Дермань Здолб., Вілія Остр.); [ф] у ряді слів вимовляється як [хв] (Теремне Остр.); спостерігаються незначні відмінності в наголошуванні слів тощо. Більшість із названих рис у цілому контексті розмовної мови південноволинських говірок є суто локальною рисою, яка нівелюється при зіставленні форм фразеологізмів навіть у межах південних районів Рівненської області. Досліджуваний тип розмовної мови досить близький до загальнонародної, і прийнята абетка дає змогу у переважній більшості точно відобразити вимову. З-поміж існуючих говіркових фонетичних варіантів як основний у словниковій статті подається найближчий до нормативного.

Щодо лайливих і вульгарних компонентів діалектних ФО, то вони подаються дещо обмежено, оскільки представлена розвідка має на меті початковий етап збирання та опису фразеології та певною мірою популяризацію народної мови серед молоді, а в усталених сполуках здебільшого ці компоненти виступають у ролі додатків, що дає змогу їх усунути. Основу реєстру складають метафоричні сполуки з постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів, які побутують у південноволинських говірках та на суміжних територіях у мовленні різних

верств населення. Здійсені записи відображають сучасний стан розмовної мови, проте молодь не знає багатьох усталених висловів, відомих літнім особам. Окремі говірки зберігають більше архаїчних ФО, що в цілому не суперечить загальній тенденції модернізації суспільства. Так, наприклад, у говірці с. Вілія Острозького району Рівненської області є усталені вислови *легкий на перехід* і *як у півня литка*. У більшості обстежених говірок із тим самим значенням засвідчуємо ФО *мати легку руку* і *як у горобця під коліном*.

ФО подаються у вихідних формах. Структура статті включає: 1) реєстрову одиницю; 2) елемент граматичної характеристики, зокрема використання видових форм; 3) стилістичну характеристику; 5) тлумачення значення, яке у ряді випадків у говірках диференціюється; 6) приклади вживання з паспортизацією; 7) протиставні діалектні ФО зіставлені з одиницями із СФУМ. Варіанти і факультативні частини ФО оформлені за загальноприйнятими правилами.

Статті розроблені за опорним словом-компонентом усталеної сполуки, що дає змогу досить широко показати її варіантність. До однієї словникової статті потрапляють варіанти ФО з компонентами-паронімами. Це явище є частотним у говірковій фразеології, виникає у зв'язку із 1) заміною незрозумілого слова (*дати ньорки* і *дати тьорки*); 2) бажанням мовців оновити внутрішню форму фразеологізму з метою посилити експресію вислову (*сидіти камінцем* і *сидіти капцем*); 3) заміною лайливого або вульгарного компонента (*догори раком*). В окремих випадках, коли опорне слово усталеної сполуки або інші її компоненти засвідчені в багатьох варіантах, для спрощення опису такі ФО подаються в окремих статтях із відсиланням до іншої форми або до схожої усталеної сполуки (наприклад, за компонентним складом) із позначкою *див.*

З погляду структури спостерігаємо варіанти одного ФО, які за умови лексикографічного опису за опорним словом потрапляють до різних словникових статей, наприклад, *пар вийшов* і *випустити пар (пару)*; *криша їде* і *кришу знесло*; *ні за мною ні переді мною* і *ні ззаду ні спереду*.

Іноді відчутні суттєві семантичні зрушення ФО у су-сідніх говірках, через що вважаємо за потрібне охарактеризувати виявлені шляхи розвитку значень. 1. Переосмислюються обрядові фразеологізми. Зокрема весільні звичаї, означені усталеними сполуками: *рушники засилати, спекти коровай*. У риторичному запитанні, зверненому до примхливої невблаганної людини, обрядові фразеологізми набувають значення чогось безглузлого, а отже, – ‘не знати, як вблагати, випросити щось’. В обряді – це вияв пошани, поза обрядом – глум. Вислови релігійного походження переосмислюють у побутовому ключі: *на віки вічні амінь; чудо в пір'ях; святая трійця* тощо. Ці сполуки із високого конфесійного стилю потрапили у розмовну мову і, відповідно, змінили конотацію. На відміну від першоджерела, йдеться не про святість, а про гріховність людську. Подібного переосмислення зазнають усталені сполуки із компонентами-запозиченнями (*фунт ізюму*).

2. Найбільш частотною є зміна семантики ФО за схемою *причина – наслідок*. Такі модифікації значення можуть виступати у говірці одночасно або диференційовано в просторі: ‘дурний’ – ‘сказав нерозумне’ (*з дуба вправ*); ‘висварити’ – ‘допекти’ (*вивернути кожуха*); ‘нерозумний’ – ‘щирий, занадто відвертий’ (*як двері*); ‘хворий’ – ‘бідний’ (*тонко прями*) і т. ін. Розвиток семантики за цією схемою може призвести до утворення протилежного значення: ‘прокльон за злі вчинки’ – ‘прохання допомогти зробити щось добре’ (*рука не відсохне*); ‘багато’ – ‘мало’ (*хоч грім бий*).

3. Причиною диференціації значень може бути різний рівень абстракції усталеної сполуки: *робити з козла барабана* – ‘робити щось неякісне’ і ‘обманювати когось’; *мати товсту шкіру* – ‘не відчувати холоду’ і ‘не відчувати чийхось емоцій, переживань’; *як скло* – ‘чистий’ і ‘тверезий (морально чистий)’; *лапу смоктати* – ‘бути голодним’ і ‘залишитися без зиску’. Трапляються сполуки-евфемізми (із прямим значенням слів-компонентів) і метафори на основі цієї ж сполуки, наприклад, *черви їдять* – ‘бути мертвим’ і ‘заздрити’.

4. Про звуження значення ФО можна говорити лише з

певною мірою вірогідності, оскільки для певності потрібні діахронічні дослідження, наприклад, *тримати свічку* – ‘бути свідком’ і ‘бути свідком подружньої зради’.

5. Вказівка на подібні чи схожі жести, що лежать в основі фразеологізму, можуть мати різне значення: *протягати руки* – ‘бити’, ‘красти’, ‘просити’.

6. Суміжні, взаємопов’язані у свідомості людській поняття є різними значеннями фразеологізму: *тріпати нерви* – ‘дратуватися’, ‘хвилюватися, непокоїтися’; *як часи* – ‘в один і той самий час’ і ‘без запізнь’.

7. Мовцями спостерігаються різні аспекти ситуації, засвідченої усталеною сполукою: *в бумажці (напірки) завертати (завивати)* – ‘приховувати’ і ‘просто’.

8. Явище контамінації ФО на основі спільних компонентів: *наступати на хвіст* – ‘дошкуляти’ і, за аналогією до *наступати на п’яти*, – ‘наздоганяти’.

У Словнику використана система позначок: за хронологією – *заст.* (застаріле); за інтенсивністю вживання – *рідко*; за сферою поширення – *дит.* (дитяче мовлення), *рел.* (релігійне); стилістична характеристика – *урочист.* (урочисте), *лайл.* (лайливе), *зневажл.* (зневажливе), *несхв.* (несхвальне); *жарт.* (жартівливе); *фам.* (фамільярне), *вульг.* (вульгарне), *ірон.* (іронічне), *грубо* (грубе вживання). Також використані скорочення *зі сл.* – зі словом; *пор.* – порівняйте. Позначки *Терн.* – Тернопільська, *Хм.* – Хмельницька і *Жит.* – Житомирська області. Відсутність вказівки на область свідчить про те, що матеріал записаний у Рівненській області. Назви сіл подаються повністю, районних центрів – скорочені:

Білогір. – Білогірський р-н, інформатор О. Вдович.

Демид. – Демидівський р-н, інформатор О. Ярошевич.

Дуб. – Дубенський р-н, інформатор О. Кузьмич.

Гоц. – Гоцанський р-н., інформатор Н. Криловець.

Жит. – Житомирський р-н.

Здолб. – Здолбунівський р-н, інформатори Г. Максимчук, І. Денищук.

Корець. – Корецький р-н.

Кремен. – Кременецький р-н.

Млин. – Млинівський р-н, інформатори В. Тимошенко, Р. Подворна.

Остр. – Острозький р-н, інформатори Г. Ткач, Г. Семенюк, О. Денисенко.

Полон. – Полонський р-н, інформатор Ю. Роговська.

Рад. – Радивилівський р-н, інформатори О. Сальська, О. Вовчук.

Рівн. – Рівненський р-н, інформатор О. Синякевич.

Рокитн. – Рокитнівський р-н.

Висловлюємо подяку доктору філологічних наук, професору Г. Л. Аркушину за сприяння у роботі, а також у Словнику є посилання на його збірку народних висловів та загадок із Західного Полісся і західної частини Волині «Сказав, як два зв'язав» (Люблін-Луцьк, 2003). Записи у більшості випадків зроблені укладачем, проте активну участь у збиранні матеріалу брали студенти і викладачі Національного університету «Острозька академія» (зокрема Г. Максимчук), РДГУ, за що щиро їм вдячні.

Народна фразеологія якнайкраще дає уявлення про самих носіїв говірок, оскільки відбувається переназивання явищ реальної дійсності, розкриття їх сутності, оцінка через порівняння. Багатий арсенал усталених формул мовець переймає разом із конотаціями – особливістю сприйняття навколишньої дійсності, через них переймає, насамперед, тонкощі людських взаємин. Так, наприклад, усталена сполука *добрий хазяїн і собаки не вижене* вживається на означення погані погоди – дощової і холодної. Проте у самому вислові закладена інформація про те, що людина повинна потурбуватися і про собаку – охоронця свого майна. Саме таку людину називають *добрим хазяїном*.

Диференційний словник не може дати повної уяви про мовну картину світу південних волинян: більша частина усталених сполук увійшла до загальної скарбниці – літературної мови. Проте залишилося ще багато незафіксованого, такого, що дід і баба говорили, або непоміченого – настільки буденного і звичайного. А все це штрихи до мовленнєвого, психологічного, емоційного, культурного портрету. Смуга південноволинських говірок простяглася від польського кордону на схід до річки Рось, охоплюючи південні райони Волинської, Рівненської, Житомирської областей, та північні райони Львівської,

Тернопільської, Хмельницької, Вінницької. Створення навіть словника диференційного типу пов'язано із значними труднощами, проте найважливішим у цій справі для волинян – відчувати себе спільнотою, яка має індивідуальні і тільки їй притаманні риси. Сподіваємося і на подальшу співпрацю і з учителями шкіл, з усіма небайдужими до спільної справи – збереження народної української культури.

Наукове видання

Наталія Кірілкова

**МАТЕРІАЛИ ДО ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА
ПІВДЕННОВОЛИНСЬКИХ ГОВІРОК**

Технічний редактор Свинарчук Роман

Комп'ютерна верстка Крушинської Наталії

Художнє оформлення обкладинки Олексійчук Катерини

Формат 42x30/4. Папір офсетний.

Друк ризографічний.

Гарнітура "TimesNewRoman". Наклад 100 прим.

Видавництво Національного університету "Острозька академія".
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, просп. Незалежності, 151.

Свідоцтво про державну реєстрацію
РВ №1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено: видавець СПД Свинарчук Р. В.
35800, Рівненська обл., м. Острог, просп. Незалежності, 151.

Свідоцтво про державну реєстрацію
РВ №27 від 29 липня 2004 року.